

DEMONSKA BIĆA U ZAGORI

ANTE JURETA
Brnaze 731
HR-21230 Sinj
antejureta13@gmail.com

UDK 398.4
Prethodno priopćenje
Preliminary communication
Primljeno/Received: 15.04.2017.
Prihvaćeno/Accepted: 27.04.2017.

U radu se prikazuje dio kulturne baštine dalmatinskog zaleđa – Zagore. Taj dio odnosi se na fantastični i nadnaravni svijet Zagore koji je kroz stoljeća bio utkan u svakodnevni život njenih stanovnika, bez obzira na socijalni status. Taj svijet i dalje postoji u pričama, običajima i ritualima u današnjici, iako ga moderni globalizirani svijet sa suvremenim stilom života, tehnikom i znanosti želi marginalizirati i prikazati kao nekakav eho minulog doba ili pak kao nekakav kulturno-antropološki kuriozitet koji je opterećivao i upravljao životima ljudi u Zagori u minulim vremenima. Zbog takve percepcije kulturne baštine i tendencija stvaranja uniformirane kulture globalnog svijeta, nužno je upozoriti na vlastitu kulturnu baštinu koja je osnova vlastitog nacionalnog identiteta. U očuvanju identiteta ključnu ulogu igra vlastita nacionalna baština kao podsjetnik na nas same. Namjera u ovom radu je prikazati jedan maleni dio bogatstva kulturne baštine Zagore kada je u pitanju fantastični i nadnaravni svijet koji je imao značajnu važnost u svakodnevnom životu. Rad je isključivo prikaz teme fantastičnog i nadnaravnog svijeta Zagore. U prikazu teme koristit će se podatci dobiveni prethodnim etnografskim istraživanjima raznih istraživača.

Ključne riječi: Zagora, more, vještice, vile, vukodlaci

Uvod

Utemeljitelj sociologije i filozofije pozitivizma Auguste Comte smatrao je da u razvoju ljudske vrste postoje tri faze: teološka, metafizička i pozitivna. U prvoj teološkoj fazi čovjek i njegov duh su usmjereni na natprirodne sile koje žele razumjeti, ali i obraniti se od njih. Sljedeća faza je metafizička u kojoj se čovjek usmjeruje na apstraktne sile koje su povezane s različitim pojavama u svijetu koje kontroliraju svu pojavnost u njemu. Ako se držimo Comteove podjele, mogli bismo reći da je fantastični svijet Zagore negdje između teološke i metafizičke faze. No, usprkos Comteovoj filozofiji i podjeli faza razvoja ljudskog duha, sva vjerovanja, objašnjenja, norme i rituali služili su stanovništvu

Zagore da objasne i po potrebi se obrane od svih fantastičnih i nadnaravnih pojava.

U radu se prikazuje dio fantastičnog i nadnaravnog svijeta Zagore, svojevrsna lokalna demonologija. U toj širokoj paleti bića i pojava u radu su prikazane samo neke od mnogih drugih. Među navedenim bićima nalazi se *mora* – jedno u nizu mitskih bića Zagore na koje je sjećanje vrlo živo, i vjerojatno još terorizira njeno muško stanovništvo, iako daleko od javnosti i sasvim skrovito i diskretno. Osim *more*, u radu će se referirati i na percepciju *vještica* i *vila*, kao i njihovih pomoćnika koje zadaju probleme stanovništvu sa svojim planovima koji se kreću od krajnje dijaboličnih zamisli, pa sve do iznenadnih pomoći običnim smrtnicima. Uz njih u radu, će se naći i *vukodlaci*. Sva ova bića, osim vila, nalaze se na popisu demona u službi vraga koji je kao *lupus in fabula*, nužni akter manihejske podjele nadnaravnog svijeta. Ipak, manihejstvo, podjela između dobra i zla, u fantastičnom i nadnaravnom svijetu Zagore ima puno sivih zona. Te sive zone očituju se u ambivalentnim bićima kao npr. vilama, koje svoje djelovanje mijenjaju od smrtnika do smrtnika. Navedena bića, uz mnoga druga, kao i ostale pojave snažno su utjecala na svakodnevni život stanovnika Zagore. Sva ta djelovanja fantastičnih i nadnaravnih bića prepričavala su se s koljena na koljeno, gdje bi mlade generacije učile što ih čeka i kako se eventualno mogu obraniti. Moglo bi se reći da su priče o nadnaravnom služile kao *exempla* kako shvatiti i preživjeti neizbježne susrete s nadnaravnim, ali kao i svojevrsna razbibriga za olakšati svakodnevicu. Priče o tim bićima pripričavaju se kao memorati *predaje koje kazuju o osobnim doživljajima* (Dragić, 2008: 415).

More

Kada bi se kvantitativnim mjerenjem obuhvatio nadnaravni i fantastični svijet Zagore među najzastupljenijim bićima zasigurno bi bila *mora*, odnosno *more*. Ako bi se to mjerenje usmjerilo samo na iskustva jedne populacije unutar Zagore, npr. mušku mahom mlađu, onda bi *more* vjerojatno bile najzastupljenije. Definirati *moru* u smislu njenog izgleda je nemoguće jer je u osnovi nevidljiva. Njena pojava se samo može osjetiti i to uz snažne fizičke manifestacije. Žrtva *moru* ne vidi, ali osjeća njeno djelovanje tako što je *mora* guši – *mori*.

Mora kao nadnaravno i fantastično biće ima nekoliko sličnih definicija. U ovome radu navode se definicije samih žrtava ili pak osoba jako bliskih žrtvama, prikupljene radom mnogih etnografa i istraživača:

- *Mora je cura, zle krvi a gorega duva. Željna mlade krvi. Kad ne more da se mladosti drukčije dočepa, tare i mori mladost pri spavanju. Teško umori i umrtvi onoga koga se doveže. Voli mladu mušku krv nego žensku. Muško tare i mori od želje, žensko od zavisti i osvete. Počme s nogu pak uzbrdo naprid, dok osvoji cili život. Jadan ti je onaj koga se doveže!* (Kutleša, 1993: 388).

Osim navedene definicije more, postoji i sljedeća;

- *Mora je žensko biće koje pretvoreno u razne oblike, dolazi moriti čovjeka. Mora se percipira kao živi član neke zajednice koji noću dolazi ljudima sjediti na prsima oduzimajući mu miran san, a samim time i snagu za naredni dan te aktivnosti u tom danu* (Barešin, 2013: 39).

Prva definicija more zapisana je vjerojatno od osobe koja je svakodnevno živjela s manifestacijama tog fantastičnog bića. Druga definicija je nastala na temelju svih zajedničkih nazivnika koji su prikupljeni tokom etnografskih istraživanja. Već na prvi pogled uviđa se da su izvorna i znanstvena definicija more izrazito slične. Mora je žensko biće, živi na istom zemljopisnom prostoru kao i njene žrtve. Nema ustaljeni oblik, a njena fizička manifestacija se mijenja. No, iako je fizionomija more nestalna, njena djelatnost je gotovo šablonska. Svoje djelovanje manifestira tako da sjeda na prsa svojih žrtava, te im zadaje različite noćne more i nemir (Barešin, 2013: 45). Morino djelovanje se manifestira kao otežano disanje za vrijeme napada, praktična uzročna impotencija – žrtve su svjesne svega ali ne mogu proizvesti niti jednu fizičku kretnju ili čak pustiti glas (Šešo, 2007: 253, Vuković, 2013: 14 – 15). Odnosno, žrtva je svjesna ali paralizirana.

Napad se događa isključivo noću, kao i kod većine demona ili nečistih sila. Direktne posljedice djelovanja more su iscrpljenost i gubitak snage. Razlog zašto neka ženska osoba postaje mora nije strogo definiran. Prema većini definicija razlog transformacije žene u moru često je neuzvrćena ljubav (Vuković, 2013: 16 -17). Odnosno, prema jednom od objašnjenja; *Jadno žensko kad nemore drukčije, i u vruga će se zajmiti, pa ljubiti ili osvetiti* (Kutleša, 1993: 388). Osim emocionalnog okidača i seksualne frustracije, transformacija u moru nužno uključuje i

suradnju s vragom. Vjerojatni razlog tome je što za bilo kakvo nadnaravno djelovanje ljudsko biće mora potražiti izvor izvan sebe, *ab alio*, tj. u ovom slučaju od nečeg nadnaravnog. U ovom slučaju to je vrag, duhovni vođa i saveznik svih zlih osoba i zla pa i samih mora. Nezadovoljna ženska osoba, iz bilo kojih razloga, potpisuje ugovor s vragom koji joj omogućuje zlo djelovanje na obostrano zadovoljstvo.¹ Na koji način stupa u kontakt s vragom nije strogo definirano. O cijeni vragove usluge isto tako nema referenci, no iz tradicije ali i popularne kulture, vjerojatna cijena je bila duša dotične ženske osobe. No, za tu suradnju, u svrhu osvete zbog neuzvraćene ljubavi i neutažene želje za seksualnim zadovoljstvom, ženska osoba već činom rođenja ima stanovite predispozicije. Smatralo se da ukoliko se djevojčica rodi u placenti, koja je crvene ili pak crne boje zasigurno će biti sklona nadnaravnom (Barešin, 2013: 40). Prema tome, već čin rođenja koji odstupa od uobičajenosti sa sobom nosi eho onostranosti i sklonosti tek rođenog djeteta prema nadnaravnom (Vuković, 2013: 17). Glas o takvu djetetu zasigurno se prenosio, diskretno, u lokalnoj zajednici, pa je takvo dijete bilo obilježeno od samog rođenja.

Situacija bi se utoliko pogoršavala, ukoliko bi dotična ženska osoba odbijala nametnute konvencije i nekakav svojevrsni društveni ugovor u Zagori koji je bio strogo omeđen tradicijom i običajima jednako neumoljivim kao i sveprisutni krš. U takvom društvu, što naravno nije nikakav specifikum Zagore, uloge su striktno podijeljene i može se primijeniti poznata Shakespearova izjava; *Svijet je pozornica na kojoj svatko igra svoju ulogu*. Na toj kamenoj i nemilosrdnoj pozornici dodijeljene uloge osoba se mora pridržavati. Posebna se pažnja posvećivala mladim djevojkama koje su se morale striktno pridržavati običaja i tradicije.

Kazna za svako odstupanje je bila brza. Ukoliko bi se radilo o nekom manjem prijestupu, npr. nekakvom benignom i nepotrebno zaigranom ponašanju u društvu drugih djevojaka, ta djevojka bi bila okarakterizirana kao *bleknuta*. Ako bi se kojim slučajem djevojka slobodnije ponašala u društvu mladića i ako bi otvoreno koketirala s više mladića, vrlo brzo bi je okarakterizirali kao nemoralnu osobu. U skladu s društvenim normama ponašanja u muško-ženskim odnosima djevojka bi trebala biti

¹ Vištice imaju ugovor s đavlom paklenim, koji je uči i pomaže u zlu dilovanju. Više: Kutleša, 1933: 388.

udana u ranim dvadesetim godinama. Ukoliko se to ne bi dogodilo, bilo iz objektivnih bilo iz subjektivnih razloga, zajednica bi reagirala. Odmah bi se ustvrdilo da sa djevojkom sigurno nešto nije u redu. Pravovremeno ne stupanje u brak služilo je kao uvertira za priče o morama, kao što je pokazalo recentno istraživanje (Vuković, 2013: 17).

Mora je dolazila isključivo noću (Vuković, 2013: 16). Mora je mogla doći, prema svjedočanstvima, u obliku miša, ptice, leptira ili muhe. Morina se duša transformira u životinjski oblik, događa se *zoometempshioza* (Barešin, 2013: 53). U toj životinjskoj formi mora ulazi u prostoriju gdje žrtva spava. Nakon toga događa se sljedeći proces, naime morina duša iz životinjske forme transformira se u silu koja sjeda na prsa žrtve i mori je. Nakon napada, koji završava nakon što se oglase pijevci, mora ponovo postaje životinja i vraća se u svoje tijelo. Žrtvi ostaju traume, želučane tegobe i razmišljanja o tome tko je mora i kako se obraniti od nje (Barešin, 2013: 63).

Prema bilježenjima za obranu od mora postojala je razrađena metodologija. Žrtva je mogla otići i fizički pretući moru, te joj prijetiti smrću ukoliko ne prestane sa svojim napadima. Takvih situacija nije bilo mnogo. Razlog je što nisu postojali nepobitni dokazi da je dotična djevojka mora i da baš ta mora njega/nju mori. Stoga se u obrani od mora pristupalo na dva načina; fizičkim, na mjestu samog napada more i magičnim, također na samom mjestu zločina. Prvu, fizičku obranu, primijenili bi fizički snažniji mladići koji bi spavali s nekakvim hladnim oružjem. Iako su bili svjesni da se moru ne može usmrtniti nastojali su zadati mori ranu, npr. pomoću noža, koju bi sutra ujutro prepoznali i na taj način sa sigurnošću identificirali moru. Još jedna varijanta fizičkog izbjegavanja je promijeniti uobičajen položaj spavanja zamjenom položaja glave i nogu što će zasigurno zbuniti moru u njenom napadu (Barešin, 2013: 60 -61, Vuković, 2013: 18 – 19).

Drugi način, magični, uključivao je bocu, izdubljenu tikvu, nekakvu kutiju ili bilo koji drugi predmet koji se mogao zatvarati. Žrtva je morala biti budna i čekati moru, koja se tada još nalazi u formi životinje, a zatim tu istu životinju/moru zatvoriti u taj predmet. Nakon toga žrtva bi izrekla slijedeće riječi; *ne mogla ti ni srat ni pišat, dok ujutro ne došla mene nešto pitat*.

Poslije ovog čina mora više ne može vršiti svoje fiziološke potrebe, što će je zasigurno potaći da se žrtvi obrati u svom dnevnom obliku i zatraži skidanje magične kletve. Žrtva će moru

prepoznati na taj način što će se mora nenajavljeno pojaviti na kućnom pragu i pitati žrtve nešto za svakodnevnu upotrebu. Mora najčešće traži sol ili papar, no nije nužno. Metode obrane od more zabilježene su recentnim istraživanjima, te jednako tako nisu usko vezane za područje Zagore, već su zabilježene i na dalmatinskim otocima (Barešin, 2013: 63).

U ovom kratkom prikazu more i njenog djelovanja uviđamo nekakve specifičnosti samog nadnaravnog bića. Prije svega, mora je negativna pojava, za razliku od vila. Djeluje isključivo na lokalnoj razini i svoje žrtve poznaje. Mora prolazi kroz *zoometempshiozu*, mahom su ženske osobe, isključivo neudane iako mogu biti i muškarci (Vuković, 2013: 18 – 19). Djelovanje more potiče neuzvrćena ljubav ili pak zavist. Prema psihoanalizi mogli bismo ustvrditi da su more seksualno podvojene osobe, odnosno da zbog društvenih prilika teško podnose represivnu seksualnost, teško ispunjavaju zadane forme i obrasce ponašanja. U prilog toj tezi ide i činjenica da su more prije svega djevojke onodobnog sumnjivog seksualnog morala i da su sklone koketiranju s više mladića, oženjenih muškaraca i u ponekim slučajevima s drugom ženskom osobom (Barešin, 2013: 40). Morine žrtve pate od nesanica, noćnih mora, astme i fizičke iscrpljenosti. Obrana od more uključuje i fizičke akcije ali i magične forme. Ipak, prema mnogim iskazima i svjedočanstvima, mora, kao nadnaravno i fantastično biće Zagore, često je samo prijelazna faza. Naime, žensko biće sklono nadnaravnom, nakon udaje postaje vještica i nastavlja sa svojim dijaboličnim planovima u zajednici, kao što to decidirano iznosi svjedočanstvo: *koja je curom bila mora, ženom je vištica* (Kutleša, 1993: 388).

Vištice

Jednako kao i more, *vištice* - vještice su negativne pojave, žive ženske osobe koje djeluju mahom u vlastitoj lokalnoj zajednici. Čak, prema gore navedenom iskazu, koji jasno oslikava podrijetlo vještica, možemo ustvrditi da je vještica sljedeća dijabolična evolucijska faza u razvoju ženskog bića. Ipak, more i vještice se razlikuju u nekoliko točaka. Prva razlika je sakrament braka, on diferencira ova dva bića (Vuković, 2013, Barešin, 2013). Zašto? Definitivnog odgovora na to pitanje nema. Odnosno, jedan od mogućih odgovora je da nakon što mora zadovolji svoje seksualne aspiracije, njen se dijabolični um oslobađa od

prvobitne fiksacije mladića i djevojke u koje je zaljubljena ili zavidna. Samim time što je vještica oslobođena prvobitne fiksacije njen dijabolični djelokrug se širi i poprima cijelu paletu aktivnosti. Među te aktivnosti spadaju uroci, gatanja, uništavanje usjeva i stoke (v. Dragić, 2011).

Gotovo je nemoguće pobrojiti sva zlodjela koja su počinile vještice i to ne samo u Zagori, nego diljem kršćanskog svijeta.² S druge strane, suradnja s vragom nije stanje ili pak znanje već proces i umijeće. Kao i kod svakog zanata, suradnja s vragom se usavršava, pa tako možemo zamisliti mladu i nadarenu *naučnicu* moru koja postupno širi svoje znanje. Nakon udaje i stjecanja dodatnih znanja mora postaje vještica. Postoje tako i zabilješke da u nekim slučajevima vještčin muž isto tako potpada pod njen utjecaj i postaje vještac (Kutleša, 1993: 384).

Vještice su po narodnom vjerovanju *stupile u savez s đavolom pogodbom koja se potpisivala krvlju. Konkretna ženska osoba bi đavlu prodala dušu, a đavao bi njoj dao nadprirodne moći. Zamišljane su kako jašu na metli s grbom na leđima i dugim nosom. Ulazile su kroz ključanice, spolno bludničile s đavolom, jele djecu, držale tajne sastanke, spremale masti za ljubavne napitke, izazivale razne bolesti* (Dragić, 2005: 33). Ova definicija potvrđuje tezu da je vještica sljedeća faza more, njeno znanje i umijeće nadilazi znanje i umijeće običnih smrtnika i u uskoj je suradnji sa Sotonom.

Nakon što je sklopila ugovor sa sotonom ili jednostavno kao mora napredovala u dijaboličnom umijeću, vještica održava redovite sastanke s ostalim vješticama, kontaktira sa sotonom, priziva demone i djeluje pogubno za zajednicu u kojoj živi iako njeno djelovanje može prelaziti i lokalne okvire. Primjerice, kada ide na sastanak, vještica u Zagori ne koristi svoje komercijalno i popularizirano prijevozno sredstvo – metlu. Vještice u Zagori, prema zabilješkama odlaze na svoje sastanke tako što koriste ognjište. Prilazi posudi koju svakodnevno koristi za različite

² Vještice su svjetski fenomen koji je duboko ukorijenjen u svijest judeo-kršćanskog svijeta. Ako promotrimo samo Stari zavjet uočavamo naznake vještica koje su zasigurno odzvanjale u glavama svih bogobojaznih ljudi. Podsjetimo se samo Eve, koja je pala pod utjecaj Sotone i zavela Adama. Kazna za to je inicijalna drama i početak iskupljenja čovjeka kao eshatologije koja je obilježila duhovnu povijest čovjeka. Ili pak možemo uzeti mitsku Evinu prethodnicu, Lilith prvu Adamovu ženu koja se odbila pokoriti Adamu i postala prva vještica. Osim prikaza osnovnog prototipa vještice u svetim tekstovima, vještice se pojavljuju i u ostalim religijama i mitovima. Djelovanja vještica su tako bili svjesni i antički Grci. Više: A. A. Čarolije, *vještice i vukodlaci*, 1929.

svrhe, uzima masnoću koja se nalazi na posudi i izgovara; *Moj lončiću, moj družiću (...)* nakon toga iznosi svoje zahtjeve. Pa tako ako želi putovati na mjesto na kojem će napasti svoju žrtvu izgovara: (...) *stvari mene u blejavicu* (Kutleša, 1993: 385). Nakon toga vještica se pretvara u ovcu ili kozu i neometano i znatno brže stiže na mjesto napada. Jednako tako može zatražiti neki drugi životinjski oblik. Ovdje se uviđa još jedna sličnost s morama, a to je proces *zoometempshioze* (Barešin 2013: 55 – 56). Ukoliko želi otići na sastanak s drugim vješticama, ponovo pokraj posude na ognjištu izgovara magične riječi: *Ni o drvo, ni o kamen, već u Pulju pod ora!* (Dragić, 2007: 379-380).

Na tom sastanku pod orahom dogovara se poslovna strategija i po potrebi koordiniraju veći napadi. Zašto baš pod orahom, nema pouzdanog odgovora. Osim toga u predajama vještice svoje sastanke održavaju i na raskrižjima ili drugim mjestima koja se često prikazuju u suvremenoj popularnoj kulturi. Prema lokalnim predajama i svojevrsnim empirijskim istraživanjima stanovništva orah ima neobjašnjivu moć. Prije svega uvriježeno je mišljenje da nije dobro da se orah nalazi pokraj kuće za stanovanje. Možda su stanovnici zastrašeni pričama podsvjesno odbijali sadnju oraha pokraj svojih domova da ne bi privukli vještice. Isto tako, ukoliko osoba zaspe pod orahom probudit će se s glavoboljom. Ta mistična moć oraha ostala je neobjašnjena i nosi obilježje mjesta gdje se sastaju vještice.

Protiv djelovanja vještica, kao i protiv mora, postojale su različite metode. Prije svega, vješticu treba identificirati. Tu sposobnost ima svaki župnik kada se nalazi na oltaru za vrijeme svete mise ali je zbog zavjeta šutnje i negativnih socijalnih konotacija ne prokazuje. Stanovništvo je doskočilo zavjetu šutnje svećenika pa se kod lociranja i identifikacije *vištice* koristi sljedeća metoda: *Ako i ti želiš znati, u čijoj kući ima vištica, izadi na brig povr sela u poklade i na Božić obnoć. Is čije kuće izleti varnica i odleti niz selo, u njoj sigurno ima vištica* (Dragić, 2012: 182-185). Tom metodom skratit će se popis sumnjivica. Naravno, jednako kao i kod *mora*, ponašanje žene jasno sugerira da je potencijalna vještica. Ako ima *urokljive oči* ili ako sve osobe koje dolaze u sukob s njom naglo obolijevaju ili ih sustižu nesvakidašnje nesreće zasigurno je dotična žena vještica (Vuković, 2013: 20). Uz ove bilješke potrebno je navesti i recentna istraživanja. Naime pokazalo se da su i u današnjici vještice odgovorne za nesreće. Pa tako istraživanje donosi

podatke gdje je vještica direktno odgovorna za prometnu nesreću s tragičnim ishodom. Odnosno, obitelj koja je pogođena tragedijom jasno i nedvosmisleno optužuje vješticu iz neposredne okoline. Unatoč što svjetovne i vjerske vlasti kategorički odbijaju tu mogućnost (Šešo, 2013: 231).

Borba protiv djelovanja vještice može se suzbiti svećeničkim zagovorom, magičnim predmetima - amajlijama ili pak fizičkim obračunima za što postoje iskazi (Dragić, 2012: 182-185). Dakle, slično kao i kod mora. S tim da je u sučeljavanju s vješticama potrebno koristiti i blagoslovljene predmete i pomoć svećenika. Možda zbog toga što je vještica, uvjetno rečeno, više pozicionirana na hijerarhiji zla od same more.

Na kraju možemo reći da su vještice – *vištice* sastavni dio fantastičnog folklor Zagore s kojim se stanovništvo svakodnevno susretalo i borilo. Vještice su negativne pojave, najčešće žene koje su obično prije bile more i nastavile svoju suradnju sa sotonom. Na različite načine nastoje zagorčati život vjernicima i bogobožnim ljudima, te se mogu smatrati čestim uzrokom patnji stanovništva Zagore, kako nekada tako i danas.

Vile

Kao nezaobilazni dio nadnaravnog i fantastičnog svijeta dalmatinske Zagore nalaze se *vile*. Gotovo da i nema neke lokalne bajke ili nerazjašnjenog događaja u kojem neku od uloga ne igraju vile ili pak osobe i pojave pod njihovim direktnim utjecajem. Kao i kod *vištica* i *mora*, *vile* su najčešće žene, iako postoje *vilci* koji *imaju sve kriposti vila, samo su muškići. I jedino u tomu razlikuju se od vila. Ali vila je puno, a vilaca malo (...)* kako navodi i bilježi Kutleša. No, prije opisa njihova djelovanja, potrebno je opisati njihov izgled. Vile su, kao što je navedeno, isključivo mlade djevojke. Svijetle puti, najčešće plave kose, plavih ili zelenih očiju, vitka izgleda. Najčešće nose bijelu, rijetko plavu odjeću (Kutleša, 1993: 390). *Vile* su obično imale zvučna imena kao npr. *Ravijola*, *Vijoglava* ... Vile se ne kreću kao ljudi, već lete po zraku: *Dok si vila, onda znači letiš i odaš kako te god volja. Ne, nije to tako da one idu polako ko mi* (Vuković, 2013: 11).

Postoje dva detalja koji variraju od iskaza do iskaza, tj. nekad se navode; prvo – vilama neugodno zaudara kosa što im se u nikojem slučaju ne smije reći, drugo – stopala, koja su nekad obična ljudska, a ponekad su papci kao kod koza i ovaca

ili kopita kao kod goveda (Vuković, 2013: 11). Ova druga karakteristika je jako neobična i povezuje vile s grčkom mitologijom i božanstvom šume Panom.

Što se tiče djelovanja vila, ono je ambivalentno. Vila može biti i pomoć i nedaća. Prije svega vila svoje djelovanje modulira prema samome smrtniku s kojim je u kontaktu. Odnosno, kako navodi iskaz: *s vilom budi viran i pošten, pošteno će ti i biti. Ako ćeš naopako, naopako ćeš i završiti* (Kutleša, 1993: 396). Stoga, ishod susreta s vilom ovisi o samom čovjeku. Kutlešino bilježenje potvrđuju i recentnija istraživanja. Najčešća greška smrtnika je ako kaže vili da joj kosa zaudara ili da joj ukaže na kopita, što kod njih izaziva bijes. U djelovanju izazvanom uvredom vile mogu biti izrazito nemilosrdne, te mogu kazniti čovjeka na različite načine, pa čak i prouzrokovati smrt.

Druga greška je izdavanje tajni koje su povjerene od vile, koje se ni pod koju cijenu ne smiju odati jer slijedi sigurna i teška kazna (Vuković, 2103: 11 – 12).

Prema narodnim predajama i pričama doznajemo da susrete s vilama imaju najčešće osobe mlađe životne dobi, mahom pastiri koji lutaju po kamenim vrletima Zagore. Tako prilikom ispaše stoke, ulaženjem u skrovite špilje i gudure ili traženjem cvijeća po skrovitim mjestima čovjek može imati bliski susret s vilom. Isto tako, vile se mogu zateći u selu gdje stvaraju manje neugodnosti ili u svom zaigranom ponašanju remete svakodnevnu rutinu mještana.

Postoje mnogi izvještaji o tome kako su vile noću jahale konje ili im isplele grivu (Vuković, 2013: 14). Isto istraživanje došlo je do spoznaje da iskaze o susretima s vilama imamo isključivo posredno. Odnosno, istraživanjem se ustvrdilo da uvijek izvor prenosi nečije iskustvo susreta s vilom ili vilama, tj. nema zabilježenog slučaja da se izvor, kazivač, osobno susreo s vilama (Vuković, 2013: 10).

Međutim, *vile* prije svega prilaze određenim osobama koje imaju, prema vilinskim standardima, vrijedne osobine. *Vila traži svog odabranika među ljudima. Ritko se koja zaljubi u žensko. Oni su mušiči – junaci, rastavili od ostali ljudi, ili junaštvom, ili lipotom ili snagom duva. Nigad vila rđe i kukavice odabrala* (Kutleša, 1993: 396). *Vile* su često seksualno iscrpljivale svoje odabranike, pa bi se kronični fizički umor često interpretirao kao

umor izazvan konstantnim seksualnim odnosima s *vilama*.³ U tome su i neke sličnosti *vila* s *morama*, naravno bez dijaboličnih planova. Ako neki mladić ispunjava navedene *vilinske kriterije* i ako se pridržava nekoliko osnovnih pravila očekuje ga bogat i uspješan život. Taj uspješan život često se pripisivao pojedincima ili njegovom naknadnom potomstvu. Često se neka dobrostojeća obitelj hvalila da je njen direktni predak bio u milosti *vila*. Najpoznatiji primjer za to u popularnoj kulturi je mitski predak *Špalatrina dividend Prpa* u Raosovim *Prosjacima i sinovima* (Raos, 1971), djelu koje je inspirirano realnim. Ti sretnici su se među stanovništvom Zagore nazivali *vilenicama* ili *vilinskim kolinom* (Kutleša, 1993: 396).

Ukratko, vile su neizostavan dio usmene književnosti i kulture hrvatskoga naroda. One su prije svega ambivalentna bića, čija djelovanja ponajviše ovise o čovjeku i njegovom ponašanju. Moglo bi se reći da su *vile* nepouzdana bića, no, to je dvosmjerni odnos koji se ne može shvatiti bez promatranja osobe koja je u kontaktu s vilama. Gotovo u svim prikazima imaju nekoliko istih osobina: mahom mlade djevojke, vitke, svijetlih očiju i kose, susretljive i razigrane. Za razliku od *mora* i *vištica* nisu dio zajednice. Svojim djelovanjem unose ponekad svjetlije tonove i završetke u teškom životu stanovnika Zagore, ali i obogaćuju hrvatsku kulturu. Moglo bi se reći da su *vile* Zagore isto što i muze antičke Grčke, pomoć i nedaća, spas i prokletstvo na dohvat običnom smrtniku.

Vukodlak

Osim vila, vještica i mora postoji cijeli niz nadnaravnih bića Zagore koja su više nego zastupljena kroz priče, upute i

³ Tako K10 [kazivač op. a.] prenosi priču svoje majke kojoj se jedna suseljanka povjerila da joj je sin jako smršavio, da je postao *sama kost i koža*. Kazivačica prenosi razgovor te majke i njezina sina: *A mama, kaže, dođu po me tri ženske svaku večer. I odvedu me sa sobom. - Pa šta ti tamo radiš kad oni tebe odvedu? - Kaže, jašan po njiman. - A šta one radu, kaže, kad ti dođeš? - One najviše radu, kaže, češljaju se. Raspletu kosu pa se češljaju.* Majka je posavjetovala sina: *Uvik kreskaj. Uvik kreskaj, kreskaj, kreskaj. Ali stalno pazi da su ti vrata otvorena. Onda moreš uteć. Kad one vratu kosu... Obično bi se vako vraćale se kosa, onda bi se razdilivala [pokazuje na razdjeljak]. A onda one kad su vako vratile kosu, od jedne do druge on popali kose i uteće. A one njemu govoru: Jure, Jure, kad ne uništismo mi tebe, uništio ti, uništi ti nas. Ajde, prošlo nekoliko vrimenta, kaže, ode on na vodu, i one za njin i ubacu ga u bunar. I utopio se.* Više: Vuković, *Tradicijska vjerovanja*, 2013.

strahove. U ovom radu su navedena samo neka *plašila* koja su terorizirala stanovnike Zagore i zaokupljala njihovu maštu. Za potrebe ovog kratkog prikaza, rad će se osvrnuti i na pojavu vukodlaka – kao jedno od viđenijih bića magičnog svijeta Zagore. Vukodlak u Zagori nema veze s popularnim fantastičnim bićem koje viđamo svakodnevno u kinematografiji, publicistici i popularnoj kulturi. Vukodlak u Zagori ne nastaje ujedom vuka u kojem se nalazi nekakav demon, niti noću zavija na puni mjesec. U Zagori vukodlak nastaje transformacijom pokojnika koji je za života bio zao. Transformacija se događa 40. dan nakon smrti pokojnika za vrijeme punog mjeseca. Tada *Šejtan – kažu – uliđe u njegov greb, sadre mu kožu i pokupi mu krvuščinu i salije u mišinu. Dušu mu utra u mij. Obnoć se vukodlak skita po selu, straši čeljad i napastuje ljude* (Kutleša, 1993: 396).

Tu mješinu nečista sila povlači po krovovima kuća što izaziva snažan zvuk i prenosi vibracije u stambenu kuću. Isto tako vukodlak hoda po naseljenom mjestu i traži snažnije muškarce i mladiće da bi se hrvao s njima i ozlijedio ih. Vukodlak je velikog rasta i snage i pojavljuje se u različitim formama. Može se pojaviti kao bijeli čovjek divovskog rasta koji vreba žrtve izvan naseljenog mjesta. Vukodlak napada noću, ne nužno za vrijeme punog mjeseca, najčešće žrtve su osobe koje su se zatekle na otvorenom i nenaseljenom mjestu.

Od napada se može obraniti fizičkom snagom, što je pak rijetko jer snaga vukodlaka prelazi snagu prosječna odraslog muškarca. S druge strane, ukoliko se ustvrdi napad vukodlaka i identificira o kojem se pokojniku točno radi, može se izvesti protunapad. Za vrijeme dana treba usjeći čvrstu granu gloga i dobro je naoštiti i oblikovati u kolac. Nakon toga *glogov kolac* ili *trnov kolac* se blagoslovi od strane svećenika. Probrana skupina muškarca zatim s kolcem odlazi na grob pokojnika kojeg otvara. Nakon što otvore grob, kolac se zabija u srce pokojnika što će neutralizirati vukodlaka (Dragić, 2013).

Recentnim istraživanjem vukodlaka neki kazivači navode sasvim drugačiju interpretaciju fenomena. Glavni razlog pojave vukodlaka dovode u vezu s ekonomskom krizom i običnom pljačkom ili šalom. Naime, pojedinci često iskorištavaju strah i praznovjerje okoline u nadnaravna bića. Različitim trikovima i obmana iskorištavaju situaciju za svoju korist. Istraživanje je tako zabilježilo nekoliko različitih događaja u kojima su pod krinkom vukodlaka opljačkali pojedinca ili, pak, prestrašili. Odnosno,

istraživanje je pokazalo ulogu nadnaravnih bića pri konstruiranju mehanizama prevare.

Isto istraživanje pokazalo je povezanost pojave vukodlaka s velikim društvenim lomovima i katastrofama kao što su ratna stradanja i elementarne nepogode (Šešo, 2013: 238 – 242). No, bez obzira na stvarne motive pojave vukodlaka može se zaključiti da je i u današnjem vremenu još uvijek prisutna uspomena na vukodlake, a možda i ponekad još uvijek pod mjesečinom Zagore teroriziraju i *plaše* stanovništvo.

Zaključak

Umjesto zaključka ovoga rada i još konciznijeg prikaza samo dijela ove ključne teme za razumijevanje svakodnevnice i kulture Zagore, smatram da bi riječi don Pavla u raspravi s mladim racionalnim kapelanom don Petrom iz Vrdoljakove dramske serije *Prosjaci i sinovi* bile puno istinitije, preciznije i ljepše nego što autor ovog kratkog prikaza može napisati:

- I slušaj me, daklem, mladi čovječe. Sve kad bi ovaj svijet bio tako pust kakvim ga ti zamišljaš, morao bi to za sebe zadržati. A ovaj puk šiban munjom, gradom i grmom, kugom, gladom i ratom...i srdžbom Božijom, ovaj, daklem, jadni puk prepusti njegovim vilama i vješticama. Jerbo moj kapelane, jerbo ako puku i to oduzmeš, ako mu i maštu ogoliš čim ćeš ga gola zaogrnuti!?

- Bogom!

- E nećeš! Narodu u mucu razgovora treba. Mora nekom svoju muku povjeriti, s nekim se zabaviti, a s Bogom se ne igrati ćerleka. I zato pusti nek se narod igra i u igri jad svoj utopi.

Ukoliko bi se oduzela ta fantastična bića narodu, njegove priče, običaje, junake i strahove vjerojatno bi se don Pavao nadovezao, kao u dramskoj seriji, na slijedeći način;

Ne selo, sinko moj, nego cijela krajina, cijela zemlja. Više od tisuću godina živio je ovaj narod na ovom kamenju. I svaki kamen, daklem, sto put krvlju omastio, ali se s njega nije dao. I Saraceni, i Tataři, i Turci, i Mlečani, i Nijemci, i Mađari, i svaki đava' pakleni, a narod stoji, krv svoju proljeva, al' se iz krvi ponovo rađa i korijenje, daklem, sve dublje u kamen pruža. A sada ga, daklem, svojevóljno iz kamena čupa, a kada, daklem, žile počupa i sam će umrijeti. Nedaj mu da umre! Nedaj da umre ovaj narod! Nedaj da žile čupa!

Sva ova fantastična i nadnaravna bića Zagore u ovom kratkom prikazu bila su itekako živa i prisutna kroz snažna vjerovanja. Ta bića, ma kako čudno zvučalo, su kako kaže don Pavao *žile Zagore* pomoću kojih se njeno stanovništvo drži za rodnu grudnu unatoč svemu i čuva svoj identitet unatoč razarajućoj globalizaciji.

Literatura

1. A. A. „Čarolije, vještice i vukodlaci“ u: *Obnovljeni život*. Zagreb: br. 5., 1929.
2. Barešin, Sandra. 2013. „Mora kao nadnaravno biće tradicijske kulture“ u: *Ethnologica Dalmatica*. Vol. 20, No. 1., Split: Etnografski muzej. 2013.
3. Dragić, Marko. 2013. „Mitski svijet Zagore u kontekstu europske mitologije“. *Kultovi, mitovi i vjerovanja na prostoru Zagore*. Split: Kulturni sabor Zagore, Filozofski fakultet u Splitu - Odsjek za povijest i Veleučilište u Šibeniku.
4. Dragić, Marko, *Velike poklade u tradicijskoj baštini Hrvata*, *Croatica et Slavica Iadertina*, 8/1, Zadar, 2012.
5. Dragić, Marko, „Basmе u hrvatskoj usmenoj retorici i izvedbi“, *Balkański folklor jako kod interkulturowy*, tom 1, Wydawnictwo University Adam Mickiewicz, Poznań, 2011.
6. Dragić, Marko. *Poetika i povijest hrvatske usmene književnosti* (Fakultetski udžbenik). Split: Filozofski fakultet Sveučilišta u Splitu, 2007.
7. Dragić, Marko. Apotropejski obredi, običaji i ophodi u hrvatskoj tradicijskoj kulturi, *Croatica et Slavica Iadertina* br. 3, Odjel za kroatistiku i slavistiku, Sveučilišta u Zadru, Zadar, 2007.
8. Dragić, Marko. 2005. *Hrvatska usmena književnost Bosne i Hercegovine, proza, drama i mikrostrukture*, Sarajevo: MH u Sarajevu, HKD Napredak Sarajevo.
9. Kutleša, Silvestar. 1993. *Život i običaji u Imočkoj krajini*. Imotski: Matica hrvatska Ogranak Imotski.
10. Raos, Ivan. *Prosjaci i sinovi*. Zagreb: Matica hrvatska, 1971.
11. Stojković, Marijan. „Orko“ u: *Narodna starina*. Zagreb: br. 29., 1932.
12. Šešo, Luka. „Vjerovanja u bića koja se pretvaraju u životinje“ u: *Kulturni bestijarij*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, 2007.

13. Šešo, Luka. Nadnaravna bića tradicijskih vjerovanja. Zašto još uvijek postoje? Zagreb: Hrvatsko katoličko sveučilište, Odsjek za socijologiju, 2013.
14. Vuković, Ivana. „Tradicijska vjerovanja u nadnaravna bića i pojave na području Zagvozda“ u: *Ethnologica Dalmatica*. Split: br. 1., 2013.

DEMONIC BEINGS IN ZAGORA

(Summary)

This paper presents a part of the cultural heritage of the Dalmatian hinterland - Zagora. This part refers to the fantasy and supernatural world of the Dalmatian hinterland, which has over the centuries been embedded in the daily lives of its citizens, regardless of their social status. That world still exists in the stories, customs and rituals, although modern globalized world with the modern lifestyle, technology and science tends to marginalize and present it as some kind of echo from the past or even as a cultural-anthropological curiosity that was a burden directing lives of the people in Zagora in the past. Because of such perception of cultural heritage and tendencies to create a uniform culture of the global world, it is necessary to draw attention to one's own cultural heritage, as the basis of one's national identity. In the preservation of identity a key role is played by the national heritage as a reminder of ourselves. The purpose of this paper is to present a small part of the rich cultural heritage of the Dalmatian hinterland when it comes to the fantasy and supernatural world, which had a great importance in everyday life. The paper exclusively deals with the fantasy and supernatural world of Zagora. The presented data were gathered in previous field researches by various researches.

Key words: *Zagora (Dalmatian hinterland), mare, witch, elves, werewolves*